

ԱՆԱՏԻՏ

Հ Ա Ն Դ Է Ս Ա Մ Ս Ե Ա Յ

Ազգային, Գրական, Գեղարուեստական

Ը. ՏԱՐԻ 1906

ՀՈԿՏ.-ՆՈՅ.-ԴԵԿՏ.

Թիւ 10-11-12

Հ ա յ ա տ ե ա գ ն եր ր

նանիսի մէջ մէկէ աւելի անգամներ ակնարկած եմ այն շատ տարածուած հակակ-

րութեանը զոր օտարները, ու մանաւանդ եւրոպացիք, կը տածեն Հայոց նկատմամբ: Ամինապարեւոր հարց մըն է այդ, որուն վրայ պէտք եղածին չափ ուշադրութիւն չենք դարձուցած: Թուրքին դանակէն աւելի սուր, աւելի ուժեղ զէնք մըն է մեզի դէմ ուղղուած, — ու մեր հոգւոյն համար աւելի դանձ՝ քան բոլոր արհաւիրքը թուրք լուծին: Բիշ անգամ այնքան տխրութիւն ու զայրոյթ զգացած եմ որքան երբ կարդացի Բլոտ Պարէրի նորավէպը որուն մէջ հայ ցեղը ներկայացուած էր իբր ամենէն զգուշիկ տարրը մարդկութեան. եւ ատիկա՝ կը հրատարակուէր Մեքսիկոյ տնտեսական մէջ, որուն հիմնադիրներէն մին է հայկական գատին բազմամիայ պաշտպան Փիէր Բիշար, եւ որ իր առաջին տարիներէն իսկ՝ իր աշխատակիցներուն մէջ ունեցած է Հայ մը՝ այս ստղծերը գրողը: Զարմանքս եւ ցաւս փութացի

յայտնել ինչ թիւն անօրէնին, որ խոտտովանեցու թէ այդ յօդուածն իր ձեռքէն չէր անցած եւ ինքն իսկ առաջարկեց որ նամակով մը պատասխանեմ Մեքսիկոյն մէջ: Ըսի ինչ որ հարկաւոր էր Պ. Պարէրին անարգաբարձիւնը եւ անազնութիւնը ապացուցանելու համար: Միևնոյն բանը ըլլած էի արդէն՝ 6—7 ամիս առաջ՝ Գուրիէ Էօրոփեհեմին մէջ, պատասխանելով Ժուլիանայ թերթին մէջ Հանրի Սփոնի նոյնքան զազիր ուրիշ մէկ յօդուածին, որ Թիֆլիսի Հայութիւնը կ'անուանարկէր, ինչպէս Պարէր՝ Պոլսոյ Հայութիւնը:

Բայց այդ պարունակներուն բերին չափը տալէ յետոյ, կը կարծեմ թէ անհրաժեշտ է որ գէթ անգամ մը մենք մեզի լրջօրէն քննենք սա հարցը՝ « Ինչո՞ւ կ'ատեն մեզ օտարները. ի՞նչ է պատճառը »: Որովհետեւ, իսկոյն պէտք է ըսեմ որ ո՛չ Սփոն, ո՛չ Պարէր Հայոց գատին շնորհիւ համար վարձուած գրողներ չեն: Սփոն ծանուցած էր թէ յօդուածներու ամբողջ շարք մը պիտի հրատարակէր Ժուլիանային մէջ, բայց իր ստացած պատասխանէն յետոյ՝ այլ եւս չընդհատարակեց մնացեալ յօդուածները, մինչ վարձկան մը աներեսաբար պիտի շարունակէր. գալով Պ. Պարէրին, անվիճելի տաղանդով երկտասարդ գրագետ մըն է. իր մէկ վէպը պսակուեցաւ Կոնքուրեան Ակադեմիայէն, որուն անգամներն են Միլպոյի, Լէոն Տոտիի, Տեքալի, Ռոնիի պէս գրագէտներ: Երկուքն ալ անկեղծ են եղած իրենց յայտած գաղափարներէն: Եր-

կողմն ալ գացած են քանի մը օր անցընել, մին թիֆլիս, միւսը Պոլիս, հանգիստ են արգարու հակակրելի հայ տկապներու, յսած են իրենց այլուողի հայրենակիցներէն աննպաստ կարծիքները Հայոց մասին, եւ շտապած են անհերքի թիֆլիսութեամբ՝ վճռական գառաստատ՝ մը յայտնել դարաւոր ազգի մը նկարագրին վերայ, Բայց ինչո՞ւ Արեւելք հաստատուած եւրոպացիները — որոնք աւելի երկար կենակցութիւն մը ունեցած են Հայոց մօտ — աննպաստ կարծիք ունին մեր մասին. ինչո՞ւ Փարէրի պէս ուղեւորի մը աչքին չի զարներ ինչ որ հայ կենսոյն ունի լաւ եւ համակրելի. ինչո՞ւ արագ եւ հարեւանցի գիտողին՝ մեր ազգը կ'երեւայ իրրեւ վաշխառուներու հաւաքածո մը, դրամի սէրէն ուրիշ ո եւ է հրայք, ո եւ է խեղձ չունեցող :

Ասիկա շատոնց ի վեր կազմուած, տարածուած, ընդունուած գաղափար մըն է, ա'լ անհերքելի եւ ակնյայտի ճշմարտութեան մը կարգը անցած, տեսակ մը քիչէ եղած : Արեւելք գացող ուղեւորները մեծ մասամբ իրենց ճամբու տպաստութեանց մէջ այդ քիչէն կրկնած են : Նոյն իսկ բարձր գրականութեան մէջ մտած է այդ կարծիքը : ԺԼ. Գարու ամենէն մեծ գրագետներէն մէկուն՝ Շարմարի իզմիրի վանատականը, զոր կարգացի այս վերկերս, բնմի վրայ կը դնէ ազնիւ, վեհանձն, երախտագէտ, առատաձեռն, ասպետական Թուրքի տկապի մը մօտ՝ ընչաքաղց, անսիրտ ու շողկալի հայ գերեվաճառի տկապ մը . . . : Եւ այն այն միակ տողը ուր կ'էօթէ « Հայ » բառը իշխած է .

« Թողէք լամ, գիշերուան խաւարով պարուրուած, անհուն անապատին մէջ . ուղտեր կը հանգչին, ինչպէս եւ առաջնորդները . Հայը արթուն է եւ կը հաշուէ : Ես սակայն, զնոր մօտ, կը հաշուեմ մղձկները որ զիս Սիւլէյմաճէն կը բաժնեւ . . . »

(Արեւմտեան Արեւելեան Դիւան) .

Կ'էօթէի երեւակայած պարսիկ հերոսը կ'երազէ, կը սիրէ, — Հայը կը հաշուէ, — աւելի ճիշդ՝ կը համբէ (compte), իր փարային հաշիւը կ'ընէ . . . :

Այս տիեզերական հայտնեցութեան ամենէն բնորոշ ու արտահայտեցիլ խոսացումը կը գտնենք

Լորտ Սուլպէրիի սա խօսքին մէջ (զոր Լորտ Ապերտին յիշեց՝ հերքելով՝ 1904ին Լոնտոն գումարուած հայասիրական միթինկին) . « Առէք Եւրոպայի ո եւ է կողմը՝ կէտ մը, անկից գծեր քաշեցէք ամէն կողմ, այդ գծերուն անցած ո եւ է սեղը՝ մէ'կ մարդ մը պիտի չգտնէք որ Հայերը սիրէ . . . » :

Ինչո՞ւ այս կարծիքը, եւ ի՞նչպէս կազմուած է ան : Արդեօք ճի'շդ է եւ մինչ չինք զգար . կամ գէթ ճշմարտութեան բաժին մը կա'յ ատոր մէջ :

Ես համոզուած եմ որ այդ կարծիքը՝ իբր հայ ցեղին հոգւոյն մշտական ու յիմնական արակուժ՝ անճիշդ է : Բայց ճշմարտութեան բաժին, այո՛, կա'յ այդ կազմուած կարծիքին մէջ . բաժին մը միայն, եւ այն ալ խեղաթիւրուած :

Անուրանալի է որ Հայ ցեղին էական ձիւքերէն մին է — եւ եղած է սկիզբէն ի վեր — վաճառականական ընդունակութիւնը. իր պատմութեան առաջին օրերէն սկսեալ, Հայը ամենակարեւոր դեր կատարած է տիեզերական առեւտուրին մէջ . ինքն է եղած զլիսաւոր միջնորդներէն մին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի արտադրութեանց փոխանակութեան Բայց ապուշութիւն կրտի ըլլար ասիկա իրեն մեղադրել իբր յանցանք մը : Հայ « սարաֆ » ինի կամ վաշխատուն զողուելը գոյութիւնը չեմ ուրանար, բայց այդ տիպարները չնչին տոկոս մը կազմած են միշտ Հայութեան մէջ, միշտվայրի արդիւնք աւելի քան ցեղին հոգւոյն . Հայը « վաճառական » է աւելի քան « վաշխատու » . արդ, վաճառականութիւնը քաղաքակրթութեան ուսերէն մէկն է, մարդկային բարօրութեան նպաստող գործունէութիւն մը . վաճառականն է որ երկրիս այլեւայլ մասերուն բերքին, իրենց բնական միեակրէն մէջ կամ մարդկային արուեստին շնորհիւ բարեփոխուած, աւելի օգտակար ձեւ մը ստացած, կը դնէ արամադրութեանը մարդկութեան այն հատուածներուն որ զուրկ են այդ նիւթերէն . կենսոյն ճոխացման, դիւրացման գործիք մըն է, եւ ասկից զատ՝ անցեալին մէջ մեծ միջոց մը եղած է մարդկային հեռաւոր հատակոտորներու միջեւ յարաբերութիւն հաստատող, — որովհետեւ ապրանքներուն հետ վաճառականը կը փոխադրէր նաեւ յաճախ իր

երկրին գաղափարները, բարքերը, սովորոթ-
ները, և, իր երկիրը կը տանէր շոր տեսած աշ-
խարհներուն հոգիւն բան մը, « Լիլլենները այն-
քան վաճառական ազգ եղած են որքան արտեա-
տագէտ » Անգլիացիք կը պարծնուին շոր ժամա-
նակներու ամենէն վաճառական ազգն ըլլալ-
ուն : Ֆրանսացիք ու Գերմանացիք հեւ ի հեւ
կը ճգնին Անգլիացոց հաւասարելու վաճառ-
կանութեան մէջ : Միջնադարեան ազնուակա-
նութեան արձամարմանքը վաճառականութեան
համար՝ այսօր անսմաստ է այլ եւս : Որքան ալ
զուտ գեղեցիկագիտական տեսակէտով խանդա-
վառող հանգամանք ունեցող բան մը լըլլայ,
վաճառականութիւնը օգտակար ու յարգելի ճիշդ
ձմեռն է մարդկային գործունէութեան, ընկերա-
կան կեանքի համար անհրաժեշտ եւ բարիբա-
ղան ալ եւրոպացիք որ Հայոց կը մեղադ-
րեն ոչ թէ վաճառականութիւնը նախասիրել-
ուն, այլ զայն խարդախ կերպով ընելուն, այս-
պէս, զոր օրինակ, Փիէր Մորան, իր « Ֆին-
լանտս եւ Կովկաս » գրքին մէջ կը գրէ .

« . . . Հայերէն անոնք իսկ որոնց կարելի
չէ մեղադրել թէ վաշխառութիւն կ'ընեն, գործ
ընելու այնպիսի ձեւ մը ունին յաճախ, որ զա-
նոնքկասկածելի կը դարձնէ Ռուսերուն եւ
վրացիներուն : Մանուածապատ է իրենց ձեւը .
չիտակ չեն . իրենց հետ գործի մը մասին բա-
նակցողը, միշտ ծուղակի մը մէջ ինչալու վախն
ունի . գողունի եղանակով մը կ'ընեն բանակ-
ցութիւնը, կը սահին, կը սողան, եւ տակէն է
որ իթէ կարելի է այսպէս ըսել՝ կը տիրանան
բոլոր մեծ ձեռնարկներուն : »

Այս կարծիքն ալ անարդար է . յայտնի է
որ Արեւելքի առեւտրականը՝ շատ յաճախ՝ հե-
ռու է պարկեշտութեան մտատկապը մը ըլլալէ .
բայց ատկկա արդիւնք է Արեւելքի մէջ տիրող
աւազակային ընթացիկն . եւ ուղղամտութեան,
օրինաւորութեան պակասը կը տեսնուի այնքան
Հնդկային, Յոյսին, Պարսիկին, Թուրքին որքան
Հայոցն, ինչպէս եւ Արեւելք հաստատած
Եւրոպացիին զով, Զգե՛նք որ ատոր համարժէքը
քնու զժողովրդի չէ գտնել Արեւմուտքի մէջ, ոչ
այնքան տարածուած (որովհետեւ բարքերը եւ
օրէնքները կ'արգիւնեն), բայց անհունապէս աւելի
հաւաւոր ձեւերով արտայայտուող : Ամենէն խո-
շոր եւ եղբնապարտ (աղքուկները՝ Արեւմուտ-

քի մէջ է որ կարելի է գտնել : Միայն թէ Ա-
րեւելքի առեւտրականին խարդախութիւնը ա-
ւելի աշխի կը դարնէ եւ զգուշաց կը պատճա-
ռէ, որովհետեւ ճգնմ, փոքրիկ, վրան-բաց,
գրեթէ միամիտ, նաւապետական անբեռնու-
թեամբ մը կը կատարուի, « մինչ Արեւմուտքին
իր « մանկօվր ներուռն մէջ կը դնէ նուրբ ու
ճարպիկ հաշիւ, օրինական մանուածապատու-
թեանց տակ կը սքողէ զանոնք եւ անոնց կու-
տայ ընդարձակութեան եւ յանդգնութեան նկա-
րագիր մը որ գձնութեան կը փրկէ զանոնք եւ
քստմեծի մեծութիւն մը կ'ընծայէ անոնց : Այս
բոլորը նկատի ունենալով հանդերձ, անվճելի
որ Արեւելքի մէջ՝ յարաբերաբար ամենէն
պարկեշտ ու կանոնաւոր վաճառականը՝ Նորդն
Հայն է : Թուրքիոյ ինչպէս Կովկասի մէջ, Հայո՛ր՝
տեղական ցեղերէն՝ առաջինն է իբր վաճառա-
կան տարր, եւ անմտութիւն է կարծել թէ մի-
միայն խարդախութեամբ կարելի լլայ այդպիսի
դրքի մը հաշմը, ատոր համար անհրաժեշտ են
զրական յատկութիւններ, հնարամտութիւն,
նախաձեռնութեան ոգի, աշխատասիրութիւն,
գործի բնագործ, հաշուելու կարողութիւն, կտր-
գատութիւն, խնայասիրութիւն : Եղբպտոսի մէջ
ուր քառսրդ զարէ մը ի վեր եւրոպական ընթիմ
մը հաստատուած է, Հայերը բոլորովին եւրո-
պական ձեւով վաճառականութիւն կ'ընեն, եւ
յարգուած են իբր լուրջ առեւտրական տարր
լորտ Գրամէր իր անցեալ տարուան տ'ընկա-
րին մէջ մեծ գովիտտով կը յիշատակէր Եղբպ-
տոսի հայ տարրին պատուաւորութիւնն ու աշ-
խատասիրութիւնը : »

Կան « Երէնպպէն » հայառեւտրներուն մէջ,
այնպիսիներ որ Հայոց կը մեղադրեն՝ զրամա-
կան գործերէ ուրիշ ո եւ թանի անտրամադիր
եւ անկարող ըլլալուն : Հայը իրենց համար
« շուկայի մարդ »ն է, եւ ուրիշ ոչինչ : Այդպէս
բանաձեւուած՝ մեղադրանքը աւելի լուրջ հան-
գամանք մը կը ստանայ, եւ այդ ձեւով՝ մե-
ղադրանքը արդար պիտի ըլլար՝ եթէ ճիշդ ըն-
լար, ազգ մը որ մտաւորական ստեղծարար
զորութեան, բարոյական գեղեցիկութեան, անձ-
նութիւնութեան, անշահախնդիր խաշալաւորու-
թեան ապացոյցներ չէ տուած եւ միայն զրամ
վաճառելով է զբաղած, իբրեւ արժանի պիտի
ըլլար արձամարմանք :

Բայց, այդ ձևով ալ ճիշդ չէ մեղադրանքը, Որքան ստան որ Հայր ունեցած է քաղաքական անկախութիւն, ի յայտ բերած է քաղաքակիրթ, ազգի մը բարձր ու բազմաձև կենսը, տուած է ապացոյցներ որ ուժեղ ձիրքերուն թէ՛ դիմու որակաւ ու մասուորական եւ թէ՛ վաճառականական-արդիւնաբերական գործունէութեան մէջ։ Տիրապետկեամբ, Դուինը, Անին, Սիսը, յաւիտեական յիշատակութեան արժանի քաղաքներ եղած են՝ ամէն տեսակէտով։ Ու եթէ քրիստոնէութենէն առաջ՝ մեր հայրերուն մասուր կեանքին վրայ որոշ դաշափար չուներք, սաչափը գիտնէք սակայն որ Մեծն Տիգրանի արքունիքին մէջ գեղարուեստը սիրելի չիւրնկալուած էր եւ Արտաւազդ գահաժառանգը ողբերգութիւններ կը չարագրէր, փոյթ չէ թէ յոյն լեզուով (Եւրոպայի նոր ազգերն ալ՝ իրենց լեզուով գրելէ առաջ՝ լատիներէն գրած են երկայն ատեն)։ Անկախութեան կորուստէն ետքն է որ Հայ ցեղին — աւելի ճիշդ քաղաքական Հայերուն — գործունէութեան գլխաւոր տարրը՝ վաճառականութիւնը կ'ըլլայ, Հոս է « ճշմարտութեան բաժինը »։ Անիի կործանումէն սկսեալ՝ միւս Հայաստանի մէջ, Ռուբինեան Թափաղութեան անկումէն յետոյ՝ Կրիկիոյ մէջ, Հայր կ'ընթարկուի մահ՝ մտտական լուծին, կը ստրկանայ, իւր իր թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարդական գոյութիւնը պահպանելու համար իր ուժերը գլխաւորապէս կը նուիրէ դրամ բերող գրադուսներու։ Ձինւորական, քաղաքական ապաշէրը փակ է իրեն առիւ։ Ընկճող, խնդող, նուաստացնող, անբարոյականացնող լուծ մը կը ծանրանայ իր վրայ։ Իւրաքանչիւր անհատ գրեւ թէ գլուխն ուսերուն վրայ կը մնայ իր « տէրերուն զիտութեան չնորհիւ » եւ թէ անոնց ամենափոքր մէկ քմահաճոյքը կրնայ լայն թոցնել մէկ հարուածով։ Տէրերը չափազանց զօրեղ են, եւ ի՞նչ դարաւոր պայքարէ մը ուժասպառ, քայքայուած, ապուշած, ցրուած, տարողնած, լուծը փչրելու անկարող, եւ այդ անկարողութեան գիտակցութեամբ իր նուաստացման մէջ ալ աւելի ընկղմած։ Մտաւորական կանոնաւոր, ճոխ ու զարգացած գործունէութիւն մը սպասել այդպիսի պայմաններու մէջ ինկած ժողովուրդ մը հիւանդէ մը ըմբամարտութիւն սպասելու պիտի նմա-

նէր։ Եւ Հայր — քաղաքներու Հայր — կ'ըլլայ « հաստաբիւր ազգ », այսինքն իր լուծը լզող սորուկ, եւ « փերեզակ ազգ », « չուկայի ազգ »։

Ահա այդ ճիտը շրջանին Արեւելք այցելող Եւրոպացի ճամբորդներուն յայտնած դատաստանն է որ կը պարտնակէ « ճշմարտութեան բաժինը »։ Բայց ան իսկ « բաժին » մըն է, եւ ոչ թէ ամբողջ ճշմարտութիւնը։ Հայերը մօտէն եւ իր ամբողջ մանրամասնութեանց մէջ քննողի մը համար՝ նոյն իսկ այդ տակաւոր, արկածայի շրջանին՝ Հայութիւնը միշտ կը պահէ, ստուերի մէջ, կայծեր իր հիմնական ազգին ու խորթան ձիրքերին։ Դարաւոր, Սասուն, Ձէյթուն կը պահպանեն զիդին քաջութեան կենդանի աւանդութիւնը։ Բազմաթիւ հայ տնտեսներ, չհանգուրծելով իրենց հայրնիքի մէջ տիրող անարգ կացութեան, կ'երթան Բիւզանդիոն, Աթէնք, Հոմ, Լիւստոնան, յաղաքական կամ մտաւորական առաջնակարգ անձնաւորութիւններ կ'ըլլեն իրենց մէջէն։ Ու իրկերն մէջ միացող այդ սորուկ Հայութիւնն ալ, եթէ մօտէն քննենք անոր ներքին կիւնքը, կը ներկայացնէ նորէն շատ համակրելի, մերթ նոյն իսկ սքանչելի գրծեր, որոնց արժէքը՝ պէտք է բազմապատկուի արդար եւ ազնիւ դիտողի մը աչքին երբ նկատի աւնուին չղիպատաղ գոթական պայմանները, ստուար զանգուածը, մեծամասնութիւն կազմող գիւղացի Հայութիւնը, նուիրական հողին կալած, իր աւանգական արօքը կը վարէ, եւ հացը կը հայթայթէ իրեն եւ իր բնակավիթներուն։ Մնացեալները երաժիշտ են, ճարտարապետ, աշուղ, եւ մանաւանդ արհեստաւոր, եւ լրենց ճարտարութեան մարդ կայ Արեւելքի արուեստագործական ամենախնայար արտադրութեանց մէջ (թէպէտ եւ ստոնք կը վերագրուին իրենց տէրերուն որ աշխատանքին չեն մասնակցիր)։ « արտադրող » տարին եւ։ Կան նաեւ վաճառականներ, որոնք կարաւաններով Հնդկաստանէն ու Չինաստանէն մինչեւ Եւրոպայի խոշորեր կ'երթնեն եւ կը կատարեն դեր մը օգտաւոր ամբողջ աշխարհու։ Կան վերջապէս վաշխառուները, սարաֆները, ինչպէս ամէն ազգի մէջ, եւ որոնք ազգին փոքրամասնութիւնն են եւ անոր մեղաշարժը չեն կազմեր։ Ընդհանուր ականքի մը տակ՝ հայ հասա-

բակութիւնը կ'երեւայ օգտակար, արտադրող, քեղութեան, հնարարի, թէպէտ՝ բարոյապէս թուցած, սմբած, ազնուականութենէ, խրոխտութենէ զուրկ, գեթի: Շահապաշտ, որ հոյակապ Զուլան կործանեց եւ ամենողիկ Հայերը քշեց Պարսկաստան, այդ բանն ըրաւ ոչ թէ հայաստեղծութիւնէ մղուած, այլ որովհետեւ հայ տարբոյն սննդածէս պէտքը կը զգար իր երկրին մէջ վաճառականութիւնն ու ճարտարարուեստները զարգացնելու: հայ մտքին եւ հայ մասնետուն մեծարանքի ցոյց մըն է որ կ'ընէր, ցոյց մը աւազակային, . . . Ու իսկո՞ւ Հայը, ստրուկ ու ստեղծագործ, իրզե կատարեց դերը զոր Շահապաշտն կը պատէր իրմէ: Պարսկաստանի վաճառականութիւնը հասցուց զարդացման մը զոր ան երբեք չէր ճանչցած, ինչպէս եւ ճարտարարուեստը: Շահապաշտի դարուն զմայելի գորգերը որ պարսկական արուեստի հրաշալիքներ կը նկատուէին եւ այսօր ամբողջ աշխարհին հիւսումնարար կը պրաւեն, հայ մասնետուն արդիւնքն անտարակուսելի կերպով: Լեհացիք ամենաւսիրալիք բնդուներութիւն ըրին Անիէն գաղթող Հայոց, որովհետեւ անոնց վաճառականական, ճարտարարուեստական կարողութիւններն իրենց ծանօթ էին եւ կ'ուզէին որ այդ ձիւրքերէն օգտուէր իրենց երկրին վաճառականութիւնը: «Արացիք ժե՛ն. դարուն իրենց Թիֆլիս քաղաքը հրաւիրեցին Հայերը որոնք վաճառականութեան համար համբաււոր էին, Իւրենք օգտակարին հոգը շատ գոհիկ կը գտնէին իրենց համար: հպարտութիւնը, ծուլութեան միացած, զիրենք կ'արգիլէին աշխատելը: ամենքն ալ ազնուական էին եւ: ուրիշ բանով չէին ուզեր զբաղիլ բայց եթէ պատերազմելով կամ իրենց գլխակներուն մէջ գինեղանալով: Հագուստ, պաշար, հանդիսաւորութիւն գտնելու համար, պէտք ունէին Հայերուն: Անպատու, այդ վաճառականները տեղաւորուցան: իրենց հպարտութիւնը անցուաւ, եւ իրենց թիւն ալ Շարտէն, իր Ճամբարդուքիւն ի Պարսկաստան գործին մէջ, որ 1686ին փոխ ահաւաւ, կ'ըսէ թէ Թիֆլիսի մէջ ութ հայ եկեղեցի համարած է եւ վեց լրացական եկեղեցի: Կիւլտեմիթէս, 1772ին, կը գրէ թէ հայ տարրն է որ կը տիրէ Թիֆլիսի մէջ»⁽¹⁾:

(1) Փիէր Մորան, Ֆիլիքսուս եւ Կովիլաս:

Ինչպէս կը տեսնուի, օտարները գնահատած եւ խրախուսած են Հայուն մէջ ամբողջականական գործունէութիւնը զոր այսօր իրեն մեզք կը համարին:

Ու անոնք որ կը մեղադրեն Հայոց՝ թէ «ուրիշին տունը» գացած են հաստատուել եւ շահագործել ուրիշ փողովուրդներ, կը ստեն անաղարծիալ, քանի որ յայտնի է թէ Հայը, իր նշաններին մէջ զժառանգ, եթէ մերթ ինքնին դուրս նետուած է եւ ուրիշ երկիրներ գացած է լաւագոյն բաղդ մը փնտռել, շատ հեղ ալ օտարները ղրկեց քաշած, կանչած, հրաւիրած, պահած, նոյն իսկ՝ ինչպէս Շահապաշտ՝ բռնի տարած են, նկատելով զայն անհետմեջ, կենսաւրաք, օգտակար տարր: Վարդի մը, Պարսիկ մը, Լեհացի որ որ այսօր կ'ըլլէ «Հայը ազգուկ է, չահագործող է, վաշխառու է» ըսէ, ուղերթիստ ու անաղիւ ընթացք ունեցած պիտի ըլլայ եւ իր պատմութիւնը, ւրացած (ու չեն պակտիր այս փողովուրդներուն մէջ իսկ) մեզ աղբուկ անուանողներ: . . .):

Վերջապէս, այդ «օգտակար» դերը դարուրով կատարելէ յետոյ, Հայ ցեղը, Ժ՛հ. դարուն՝ իր թանձր ստրկութեան խորէն՝ փառաւորապէս ապագացուց թէ իր բարոյական ուժը, ազատութեան սերը, մտաւորական լայն ու սակաշահանք զարգացման տենչը մշտականօրէն մնացած էին իր մէջ՝ երեւան հանելով, ամենախոր ստրկութեան մը ծոցէն, Մխիթարի եւ Խաչատուրի պէս երկու մեծ նկարագիրներ որ աղգին քաղաքական, մտաւորական ու բարոյական վերականգնման տառիկն զարեբը դրին ամենայնագոյն ճիշդով:

* * *

Այս բոլորը անձամբ մնացած է Եւրոպացուց, բայց ի ամենամակաւթիւ անձերէ որոնք առիթ ունեցած են ներքին պոստ ճանչնալ Հայ հողին՝ առաջնորդուած, ըլլալով ազգը ուշիմորեն ճանչցնել գիտցող Հայէ մը (ինչպէս՝ օրինակի համար՝ Փարբոս եւ Հաստիհաուզէն ունեցան Արտիմանը): Ընդունինք որ այդ անկման շրջանին մէջ՝ այս բոլորը համակրելի գծերը կը կորսուէին ընդհանուր տխուր պատկերին մէջ՝ օտարին համար, որ կուգար կ'անցնէր, եւ

ուրիշ բան չէր տեսներ բայց կորսւածակ, չըզ-
թայակապ ազգ մը՝ չուկային մէջ հոռու գեոուն, հաթաղանին սարսափին տակ գլխիկոր, աչքը
խորտամանկութեամբ ու վախով լեցուն Ինչպէս
բացատրել սակայն, որ ԺԹ. դարուն մէջ Հայոց
ցոյց տուած մոսաւոր ու բարոյական անագին
զարթումը՝ տակաւին տեսնուած եւ գնահատ-
ուած չլլայ եւրոպացոցմէ եւ Հայ ցեղը հիմ-
նովին եւ անվերապաօրէն անուանարկող այդ
հին քիչէն փչած չլլայ : Անա ինչ որ զար-
մանալի է, եւ զայթակեցնող, Որովհետեւ՝
առանց չովինութեան կրնանք ըսել թէ ԺԹ.
դարուն Հայութեան կատարած վերականգնումի
ծիգը լայնօրէն կը քաւէ նախորդ դարերու ըս-
տորնացումը : Պէտք չունիմ հոս մանրամասն-
ընէ ապացուցանելու մեծութիւնն այդ ճիւղին .
առէն Հայ գիտակցութիւնն ունի անոր, եւ կա-
րող է հպարտանալ անով :

Ինչու եւրոպացիին նկատողութեան չ'առնե-
րայ բոլորը մեր վրայ դատաստան յայտնած ա-
տեն : Որովհետեւ չի գիտէր : Եւրոպացին ոչ մեր
անցեալին գեղեցկութեան ծանօթ է, ոչ մեր
ներկային վերանորոգման փանքերու պատմու-
թեանը : 1893ին երբ Հանրի Պօլլը տնտեսու-
ղացի, « Դուք յատուկ լեզու մը ունի՞ք » հար-
ցուց մեծանուն քննադատը, 1897ին, Հայաս-
տանի պատմութեան եւ գրականութեան մա-
սին բանաստեղծութիւնն ունկնդրելէ յետոյ, Ժո-
րէս եկաւ դիմ շնորհաւորել սա խօսքերով .
« Այս բանաստեղծութիւնը բոլորովին ՆՈՐ գոյնով
նր ցոյց կուտայ մեզի հայկական հարցը, տը-
պալիքեցէք զայն եւ բոլոր մեր երեսփոխաննե-
րուն զրկեցէք » : « Նոր գոյն » . . . պարզ էր որ
Ժորէսն իսկ այդ իրիկունին առաջ չէր գիտեր
թէ Հայերը պատմութիւնն եւ գրականութիւնն
ունին : Անաթոլ Թրանս, որ կը նախագահէր
այդ բանաստեղծութեան, իր ճառին մէջ սա
խօսքերն ըսաւ .

« . . . Պ. Ա. Զօպանեան մեզի պիտի ծանօ-
թացէ՝ դրականութիւնն այն երկրին զոր մենք
միմիայն իր դժբաղդութիւններէն կը ճանչ-
նանք : Մեզի պիտի յայտնէ (dévoilera) հայկա-

կան մտածումը՝ ժամանակաց ընթացքին մէջ,
եւ մեզի լսելի պիտի ընէ ձայնը՝ մերթ դիցազ-
ներգական ու մերթ ողբազին՝ ժողովրդի մը որ
այնքան դարեւել ի վեր, իր հայրենիքէն ալի,
կը տեւէ, կը տոկայ, կը յուսայ : Պիտի իմա-
նանք (nous découvrirons) թէ այդ Հայերը ճշշ-
մարտապէս ժողովուրդ մըն են լեզուի եւ կրօ-
նական հաւատալեաց նոյնութեամբ, նոյն յի-
շատակներու եւ նոյն յոյսերու մէջ հոգեհաղոր-
դութեամբ, զգացմունքու եղբայրութեամբ .
միեւնոյն կեանքով ապրելու, միեւնոյն հոգով
մտածելու իրենց ուժեղ ու յարստեւ կամքով,
եւն : »

Ասիկա պայծառ խոստովանութիւնն մըն էր
թէ ինքն իսկ՝ Թրանս, Եւրոպայի առաջին գրա-
գէտներէն մին, դեռ նոր կ'ունենար « յայտնու-
թիւնը » Հայ « ժողովուրդի » մը եւ հայ « գրա-
կանութեան » մը գոյութեան :

Ու կարելի ալ չէ մեղադրել Եւրոպացի-
ները մեր մասին իրենց ունեցած տգիտութեան
համար : Եւրոպական արուեստի մէջ իսկ՝
կան տաղանդներ, հանճարներ, որ իրենց ող-
ջութեան առեւ չեն հասկցուի, իրենց մա-
հէն յետոյ բոլորովին կը մոռցուին, եւ տարի-
ներ կամ դարեր յետոյ իրենց արժէքը երեւան
կ'ելլէ : Նոյն բանը կը պատահէ եւ ազգերու
համար : Հիթլերները որ ահագին պետութիւն
մը կանգնած եւ դարերով Նիդալացոց հսկայ
գորութիւն հակակշռած էին, բացարձակապէս
մոռցուած էին, եւ երբ Սէյս զանեց երեւան
հանեց՝ իր գործը անուանեց « Մոռցուած պետու-
թիւն մը » : Հնդկները աշխարհիս ամենէն հրա-
շալի գրականութիւններէն մին արտադրած են .
բայց Ժ.Զ. կամ ԺԻ. դարուն, Եւրոպայի ամե-
ղաբացած անձնաւորութեան մը իսկ իթէ կար-
ծիքն հարցուէր անոնց մասին, պիտի ըսէր՝
« վայրենիներ են » : Հնդկի գրականութիւնը
« գաղտնեցաւ » ԺԻ. դարուն վերջերը եւ ԺԻ.ին
սկիզբը : Մենք ալ մոռցուած ազգերուն կար-
գէն ենք եղած : Եւրոպան երբեք չէ դիտցած նոր
ժամանակներուն մէջ մանաւանդ, թէ հայկա-
կան քաղաքակրթութիւնն մը գոյութիւն ունե-
ցած է : Տիեզերական պատմութեան դրեքերուն
մէջ՝ Հայը հազիւ կ'է կը յիշուի՝ քանի մը տար-
տամ տողերով, իսկ ընդհանուր պրականութեան

ևս. արուեստի պատմութեան գրքերուն մէջ՝
Հայը լնաւ չի յիշուիր։ ԺԹ. դարուն մէջ՝ Հայ
բանասերներու եւ Եւրոպացի հայագէտներու
շնորհիւ՝ Հայոց պատմութիւնն ու գրականու-
թիւնը սկսան փիլիկ մը ծանօթ դառնալ Եւ-
րոպայի, բայց այդ բոլոր շնորհքը գոտ « գի-
տական » հանգամանք ունեցած են եւ Եւրոպացի
արեւելագէտներու շնորհիւն գուրա չեն տարած-
ուած, եւ անոնց աչքին ալ՝ Հայոց գրականու-
թիւնը գրեթէ միշտ իբր պատմական տղքիւ-
մաններու հաւաքածու մը նշանակութիւն ունե-
ցած է եւ ոչ գուտ գեղեցկագիտական արժէք։

Կրնանք խոստովանիլ թէ Եւրոպայի մեր
մասին ունեցած տգիտութեան մէջ, մեծք հնչ
յանցաւոր։ Չենք ըրած ամեն ինչ որ կատելի
եւ հատկաւր եւ Եւրոպացւոց ճանչցնելու հա-
մար մեր պատմութիւնն ու քաղաքակրթու-
թիւնը։ Շատոնց ի վեր Նարեկացիի պէտք էր
թարգմանուած ըլլար եւրոպական բոլոր լեզու-
ներով։ շատոնց ի վեր Քուչակը, Երզնկացին,
մեր բոլոր հին բանաստեղծները՝ նախ մենէ
ճանչցուած ու յետոյ Եւրոպացոց ներկայաց-
ուած ըլլաւ էին։ շատոնց ի վեր Արսիւսի
գործը եւ Բագրատունիի Հայկը թարգմանուած
ըլլաւ էին եւրոպական լեզուներով։ շատոնց
ի վեր եւրոպական լեզուներով Հայոց իսկա-
տար եւ լուսաբանուած պատմութիւն մը շա-
րադրուած ըլլաւ էր։ Եթէ այդ բոլորը եղած
ըլլար 1894էն առաջ, եւրոպական հանրային
կարծիքը այդպէս պիտի հետաքրքրուէր եւ
յուզուէր, եւ այնքան անտարբերութեամբ պիտի
չթողուր որ ջարդերը կատարուէին։ Իրաւ է որ
մեր այս « յանցանքը » արդարանալի կողմեր
ունի։ դարաւոր ստրկութենէն ապուշացած,
թուլցած, կոտորած խեղճ ազգ մը որ յանկարծ
կ'արթննար ու կը ձգտէր զէպ ի լոյսը, չէր
կրնար ընդ աւելի քան ինչ որ ըրած է. եւ ինչ
որ ըրած է՝ նոյն իսկ այդ ուղղութեամբ՝ ար-
դէն իսկ մեծ գովեստի արժանի է։

Ուրիշ պահանա մը՝ Հայոց մասին Եւրո-
պացւոց տգիտութիւնը բացատրող, Հայոց նկա-
րագի յատկանշական գծերէն մին եղող քաշ-
ուածութիւնը, երկչորութիւնը, ինքնամոկիմո-
թիւնն է։ Հայը կը սիրէ ինք իր մէջ կղզիա-
նալ. ուրիշ ազգերու հետ չիման մէջ կը մտնէ՝
միայն երբ անհրաժեշտ հարկը կը ստիպէ զինքը.

իսկ երբ մտնէ օտար միջավայրի մէջ, շատ յա-
ճախ՝ բոլորովին կ'օտարանայ։ Պոլսոյ Հայութիւ-
նը որ 200,000 աւելի անհատներէ կը բաղկա-
նայ, սակաւաթիւ բացառութիւններէ զտն՝ ոչ
մէկ յարաբերութիւն չունի՝ բաց ի գործի յա-
րաբերութիւններէ՝ քաղաքին Եւրոպացիներուն,
նոյն իսկ Յոյներուն հետ։ Ի դուր պիտի փն-
տուէք հայ մեծ սալոններ ուր Հայն ու օտարազ-
գին մտերմական միջնորդութիւն մը մէջ իրարու
հանգիպին եւ իրար ճանչնան։ Իսրէ մը ի վեր
այդ Պոլսոյ Հայութեան մէջ այնքան շահեկան
շարժումներ տեղի ունեցած են, գրական, սոց-
ալային, դպրոցական. քաղաքին օտար հասարա-
կութիւնները գրեթէ ոչինչ իմացած են անոնց-
մէ։ Բացուցէք պոստալական Եւրոպացիի մը
կամ Յոյնի մը՝ թէ Յ. Պարոնեանի կամ Պէլիկ-
թալեանի, Դուրեանի կամ Միսաքեանի մա-
սին ի՞նչ գիտէ։ անունին անգամ չհն լսած է
եւ սակայն Պոլիս եւրոպական լեզուով թերթեր
կան, որոնց խմբագիրներն ո՞մանք Հայ են, եր-
բեք չեն մտածած այդ Հայերը՝ իրենց գրականու-
թիւնը ճանչցնել իրենց բնականից օտարներուն
Միայն Արամեանն էր որ գնաց Յունաց թատ-
րոնը՝ Յոյն գերաւաններու հետ Օրքիլո ներկա-
յացուց, եւ Յոյները իրեն ամենափառաւորը ըն-
դունելութիւն ըրին։ Միւսինոյն բանն ըլլաւ է
Թիֆլիս. գիտեմ թէ այնտեղ կան հայ մեծ սա-
լոններ, բայց անոնց տէրերը հայերէն չեն խո-
սիր եւ անտեսով միայն Հայ են։ Տարիներէ ի
վեր Փարիզի մէջ կազմուած է ստուար գաղութ
մը. քանի մը հոգի գիտեմ միայն որ Փրանսացի
ընտանիքներու հետ յարաբերութիւն ունին,
միւսները գործի կապեր լոկ տնին ծրարացուց
հետ։ մէկ տուն մը չունինք ուր կարելի ըլլայ
Յրանա մը, Բյէմստու մը, Ժորէս մը, Վանտալ
մը, Քոչէն մը, Իմանիել մը. Յոյները հառ ունին
մէկէ աւելի այդպիսի սալոններ՝ ուր Փարիզի
ամենաբարձր անձնաւորութիւնները կ'ընդուն-
ուին։ Եւրոպացի հայաւերներուն հետ Հայոց
յարաբերութիւնները գրեթէ միշտ կը կայանայ
իրենց գոտին համար զիմուսներ ընկու մէջ.
ոչ՝ մէկ մտերմութիւն։ Իմամու մը վերջացածին
պէս՝ Հայը կ'անշտանաւ, երկրորդ գիմումն
նորէն երեւան ելլելու համար։ Հայուն այդ
քաշուածութիւնն ալ կը բացատրուի ստրկաց-
ման ազդեցութեամբ. դարերով կոխտուած,

արհամարհուած, շան տեղ գրուած՝ իր մահմե-
տական ակրիքէն, Հայը անգիտակցութիւն ներքին
համոզում մը գոյացուցած է թէ ինքը իրօք
նուստ, չնչին, արհամարհելի էակ մըն է. ո
եւ է օտար իրմէ անհունապէս բարձր կը հա-
մարի, անմասնելի:

Ուրիշ պատճառ մը՝ վերջապէս՝ Հայոց գէժ
Եւրոպացւոց տածած հակակրօնութիւնը բացառ-
ուող, Հայոց անբարեկրթութիւնն է: Երբ պա-
տանի որ Հայը յարաբերութեան մասն է Եւրոպա-
ցիի մը հետ, անթաքթ եւ անտաշ լեռնցիկի մը
ուպատրութիւնը կը թողու շատ յաճախ: Էտ-
ման Ծագի, որ Պոլսի մնացած է քանի մը
տարի եւ կը սիրէ Հայերը, իր « Ժամանակակից
Թուրքերը » գրքին մէջ՝ Հայոց համար շատ հա-
մակրական բաներ ըսելով հանդերձ՝ գիտել տը-
ւած էր, իրաւամբ, թէ Հայերը tact mondain
չունին: Լուիսի Վիլլարի որ վերջերս Կովկաս
էր գացած եւ հայաթաթարական պայքարին
վրայ շատ լուրջ, աբխազ եւ Հայոց մեծապէս
նպաստողու ուսումնասիրութիւն մը հրատարա-
կած էր, նկատած էր նաեւ թէ Հայը կոպիտ է,
անհամարելի: Հայոց այդ թերութեան բացատ-
րութիւնն ալ պէտք է փնտռել իր ստրկացմանը
մէջ: Բարեկրթութիւնը կը կազմուի անկախ
ազգերու բարձր, տիրող զասակարգերուն մէջ.
ազատ, խրոխտ, ուժեղ, պերճ ու նրբաձեւ
կեանքը կը ստեղծէ վերնութիւնը, շնորբ, արժա-
նապատուութիւնը, բարեկրթութիւնը՝ զգալու
եղանակներուն եւ զանոնք արտագրող ձեւերուն
մէջ. հայկական պալատներու եւ դղիակներու
մէջ, երբ միւր ազգն ունէր իր ինքնուրոյն կեան-
քը, իր արքունիքն ու նախարարական մեծ
տունները, մեր թագաւորներն, իշխաններն ու
բաւթիշները անշուշտ ունէին այն ազնուական
բարեկրթութիւնը որ այսօր կը պակարի մեզի:

Անիի կործանումէն յետոյ՝ Հայոց ազնուա-
կանութիւնը զրեթէ ամբողջապէս գաղթեց Լե-
հաստան, Բիւզանդիոն, Կիլիկիա եւ այլ տեղ-
ուանք, չլրնալով հանդուրժել ստրկական պայ-
մաններուն. շատերն ալ դարերու ընթացքին
մէջ մամուռականացան. Ռուբինեանք թագա-
ւորութեան անկումէն յետոյ, ինչ որ կը մնար
Կիլիկիոյ մէջ՝ այդ հայազարմ ազնուականութե-
նէն, չնիւեցաւ կամ ցրուեցաւ, կորուսեցաւ,
ու հայերն հողին վրայ իբր Հայ մնաց միայն

պուրժուա եւ գիւղացի գասակարգը, որոնք
արդէն իսկ՝ մեր նախարարներու « ճորտ » երն
էին, որով եւ գահնիկ, անարեւելիք, կոպիտ
Մահմետական լուծը, ստրկացնող եւ լըրճող,
քնականաբար տանապատեցեց չարիքը: Պարսիկ-
ներն ու Թուրքերը որ իրենց իրենց մէջ ու մա-
նաւանդ օտարին հետ՝ շատ նուրբ — նոյն իսկ
ծայրայեղ — զաղաքավարութեամբ գիտէին վար-
ուիլ, իրենց ըստաներուն հետ կը վարուէին
ամենազգուշիկ կոպտութեամբ. այդ թանձր ու
գձուճ մթնոլորտին մէջ՝ Հայը գաղափար իսկ
կազմելու անկարող էր բարեկրթութեան մա-
սին: Ժժ. զարու մէջ Հայութիւնը գիտցաւ
սքանչելի ճիգերով մտաւորապէս վերականգնիլ,
բարոյապէս ալ՝ գէթ մասամբ լուացուիլ ստր-
կացման աղտէն, բայց իր ժուճը մտած անդա-
րեկրթութիւնէն չկրցաւ դերձանիլ, ու՝ ինչ որ
տարբերակ է՝ ջանք ալ չըրաւ տակից դերձա-
նիլու. մեր զարոցներուն մէջ ոչ մէկ ծանօթու-
թիւն կուտան բարեկրթութեան մասին. ամէն
բան, նոյն իսկ ամենէն անպէտ բաները կը սոր-
վեցնեն, բայց կեանքի գիտութիւնները ամենէն
անհրաժեշտ բաներն են՝ եւ նախ սորվեցնեն
Չարիքը հեռու է անգարմանելի ըլլալէ. զուտ
եւրոպական կրթութիւն ստացած Հայերը ինչ-
պէս եւ՝ մեծ մասամբ՝ կաթոլիկ Հայերը որ
եւրոպական միջավայրի մէջ կ'ապրին, ախճան
բարեկրթի են որքան ու եւ է Եւրոպացի. նոյն
իսկ Եւրոպացւոցը մէջ քիչ տեսած են կարա-
պետ Գարապաշի, Թերզեանի, Տիգրան Երկաթի,
Պետրոս Աղամեանի պէս չնորմալի անձեր:
Մեր լուսաւորչականներուն մէջ է որ ամենէն
աւելի լայնատարած կը փոռի անկրթութիւնը:
Մեր ամենէն « ուսեալ » անձերուն մէջ իսկ
(բայց ի զուտ եւրոպական կրթութիւն ստացող-
ներէ) կը գտնենք կոպտութիւնը, անգիտակից
ու տիրական, Այդպիսիներուն քով նոյն իսկ
աւելի անտանելի կը դառնայ անկրթութիւնը,
որովհետեւ կը ջանայ ինքզինքը արգարացնել,
փառաւորել « անիղճութիւն » գտնելով ուր որ
աւանակութիւն չաճ: Յայտնի բան է որ քա-
ղաքավարութիւնը յաճախ կեղծիքի վրայ հիմ-
նուած է, բայց կայ բարեկար ու անհրաժեշտ
կեղծիք մը, զոր պէտք չէ չգիտիլ կեղծաւո-
րութեան հետ, եւ տառնց որուն կեանքը ան-
հնար կրդաւնայ, թոքախտաւորի մը կամ ագե-

դի մը երեսին չիտ կրնար ըսել թէ թողախտաւոր է, տեղի է, ինչ որ շատ անկեղծ բան մը պիտի ըլլար սակայն: Երարու հետ իրենց յարաբերութեանց մէջ, մարդոց ձգտումը պէտք է ըլլայ կարելի եղածին: Եւ իրարու աւելի հաճելի ըլլալ, չվիրաւորել զիրար, շնորհալի յիշատակ մը թողուլ իրարու մտքին մէջ. գեղարուեստն ալ, որ կեանքը գեղեցկացնող մեծագոյն բանն է, այդ վսեմ կեղծիքին վրայ հիմնուած է: Փաղաքավարութիւնը կեանքի գեղարուեստն է: « Բարեկրթութիւնը, ըսած է Վոլթէր, այն է մտքին համար ինչ որ է շնորհը զէմբին համար »: Յրանսացիք, որ Ներոպոյի ամենէն քաղաքավար ազգը եղած են, ամենէն սիրուած ազգն են եղած ատոր համար: Եւ սէր ու համակրութիւն ներշնչելը ազգի մը ինչպէս անհատի մը համար՝ մեծագոյն ուժն է: Մեր մէջ — մանաւանդ մեր մտաւորականութեան կամ մեր ունեւոր գասակարգին մէջ, — ամբարտաւանութիւնը կը չլիթին արժանապատուութեան հետ, քննուի համաստեղութեան հետ, անթաքտութիւնը, զգացման կոպտութիւնը՝ անկեղծութեան հետ: Ու տասնին ինը՝ դիտած եմ որ այդպէս կը վարուին, որովհետեւ չեն գիտեր, չեն հասկնալ բարեկրթութեան նշանակութիւնը, զազափար չունին քաղաքավարութեան մասին: Շատ անգամ Հայը կոպիտ, նոյն իսկ անազնիւ կը հանդիսանայ կարծելով շատ խրոխտ ու վեհ ընթացք մը ունենալ: Որ մը կը գտնուէի երիտասարդ մտաւորականի մը հետ, սրեւրանի մը մէջ՝ հանդիպեցանք հոն մեր մէկ ուսուցչին որ առաջի մը զարեջուր հրամացուց մեզի. երբ ուսուցիչը մեկնեցաւ, դիտեցի որ ընկերս շնորհակալութեան ոչ մէկ բառ չարտասանեց. դիտել տուի իր այդ պակասութիւնը: « Ինձի այնպէս կը թուի որ, ըստ, նաւաստացու մը ըրած կ'ըլլամ « շնորհակալ եմ » ըսելով... » Նախագահը ուսանողական ընկերութեան մը օրուն գործադիր մարմնոյն կ'անդամակցէի, անգամ մը առանց խորհրդին հետ կանխաւ համաձայնելու, որոշած էր ի նպատակ այդ ընկերութեան վիճակահանութիւն մը սարքել եւ այդ նպատակով նամակ գրած էր Փարիզ գտնուած բոլոր հայ նկարիչներուն՝ հրահրելով զանոնք որ ընկերութեան գրասենեակը գան այսինչ իրիկունը՝ ժողովին ներկայ գտնուելու, որովհե-

տեւ ընկերութիւնը կը փափաքէր իրենցմէ նկար մը նուէր ուզել. դիտել տուի, երբ իմացայ այս տարօրինակ արարքը, որ երբ ընկերութիւն մը կամ մարդ մը մէկէ մը նուէր մը կը խնդրէ, անշարժ մը է որ ինքն անոր մօտ երթալ եւ ոչ թէ զայն իր ստղը կանչէ. տարրական բարեկրթութեան այս կէտը անկարելի եղաւ հասկընել այդ պարտին: « ախր, բացառանցից, դա ինչ ուսմանթիկական բաներ են, միթէ նկարիչները մեզանից բա՜րձր մարդիկ են, եւն. » Այն իրիկունը ուր խոսք մը Հայեր հաւաքուեցան Անաթոլ Պրանսիոյ երախտագրական ճաշկերոյթ մը տալու, հայ մտաւորակոն մը յանկարծ ցցուեցաւ ու հայկական խնդրոյն մէջ Պրանսայի կատարած դերը սկսու երկայն բաւակ քարկոծել խարանող քացատրութիւններով. որքան ալ ազատամարտ մարդ ըլլայ Պրանս, որքան ալ ինք իսկ համոզուած եղած այդ դիտողութեանց ճշգրտութեան, ինքը միակ Պրանսացին՝ Հայերու խուճիկ մը մէջ, իր Պրանսացիի արժանապատուութեան մէջ պիտի խոցուէր անշուշտ, վերջապէս անախդիտ պակասութիւն պիտի կրէր, ինչպէս երբեք ալ եւ ստիպանցաւ մինչեւ անգամ ոտքի ելլել եւ քանի մը խօսքով պատասխանել բանախօսին: Մինչեւ այսօր այդ բանախօսը չէ համոզուած թէ իր բաժնեկր կարելի էր ըսել ու է ստեղծ եւ ու է տեղ՝ բաց ի այդ իրիկունէն ուր Հայոց դատին յաջողմանը ախտաւոր ազնիւ. Պրանսոյի մը յարգանք եւ շնորհակալութիւն յայտնելու համար հաւաքուած էին Հայեր: Վերջին օրինակ մըն ալ, աւարտելու համար այս շարքը՝ որ կըրնայ յանդուս երկարիլ. մեր նոր սերունդին ամենէն ներաթրթիւ գրագէտներէն մին, իրեկուն մը ներկայ ըլլալով հայ տան մը մէջ, եւ մանակցեցով առանի խաղի մը ուր պէտք էր բաղադարական քումիլիման մը ընել ներկայ տիկեանց՝ որ կը ցցուի տանտիկունի առկեւ (որ շատ բարի անձ մըն է, բայց մարմնեղ) ու կ'ըսէ. « Տիկե՛ն, կովու կը նմանիք . . . »

Երբ մեր « զարգացեալ » պարոններն անգամ այսքան բռնակ են բարեկրթութեան մէջ, հասկանալի է որ մեր ժողովուրդը օտարին վրայ թաղու անառաջ, հաստ ու գոնեիկ տարրի մը տպաւորութիւնը:

Այս բուրբ, անշուշտ, ու եւ է չափով չ'արգարացնիր Ծարէրներուն վարուճըր, նախ որովհետեւ այդ պարոններուն մեր ժողովուրդն ուսումնասիրելու եղանակը հարեանցի է, թեւ թեւ ու անխղճամբ, ու յայտնած կարծիքնին՝ իր կտրուկ բացարձակութեան մէջ՝ անձնիչ եւ անհարգար. երկրորդ՝ ու մանաւանդ՝ Ծարերները յանցաւոր են, որովհետեւ կուզան անուանարկել ժողովուրդ մը որ ահաւորապէս դժբաղդ է եւ որ, ազատելու համար իր գերութենէն, ամուսնէն անհաւատարմ ու տաժանելի պայքարին մէջ կը տապալուի, Ծարէրները կրնան չգիտնալ մեր պատմութիւնն ու գրականութիւնը, բայց իրենց մամուլին, իրենց խորհրդարանական կեանքին չին կրնար անձանթ մնացած ըլլալ. իրենց մեծագոյն խմբագիրներուն, իրենց ամենէն նշանաւոր ճարտասաններուն յօդուածներն ու ճառերը պէտք էր կարդացած ըլլալին, ու գիտնալին թէ 300,000 մարդկային էակ քարոզած է այդ Հայաստանին մէջ որուն վրայ սիղմ կը թափին եւ թէ իրենց վախառու համարած ժողովուրդը հարկերաւոր կերտներ արտադրած է որոնք կ'հանքերին կ'ոհեցին զազափաթի մը համար, Ասիկա չիղորդալին աններկայ է, եւ զժառանգութիւնը նախատեսել վատութիւն է :

• • •

Ինչ պէտք է ընենք դարմանելու համար մեզի դէմ տարածուած այս հակակրօնեան չարիքը : Անարդար կամ արդար, այդ հակակրօնութիւնը կա՛յ, իրողութիւն մըն է, եւ իրողութիւն մը մեր ազգային չահերուն համար մեծապէս վնասաբեր : Պէտք է ինքզինքնին պաշտպանենք այդ չարիքին դէմ :

Ամէն անգամ որ Ծարէր մը կը մտնէ մեր ցեղային պատիւը, անոր հարկ եղած պատասխանը տալը՝ տարրական պարտականութիւն մըն է որ պէտք է կատարենք, եւ որ իր ազդեցութիւնը կրնայ ունենալ, ժողովուրդը չ'արատարակեց Ափսին յաջորդ յօդուածները Մերիկոյ աշուհետեւ չի հիւրընկալեր Ծարէրի նորալէպին նման գրութիւններ, եւ Ծարէրներն ալ աւելի զգոյշ կ'ըլլան, բայց ատիկան չի բուսել : Ամենէն ուժեղ եւ հիմնական միջոցը այդ չարիքը արմատախիւ ընելու՝ Եւրոպացու ճանչ-

ցնելն է մտաւորական ուժի եւ հոգեկան արութեան բոլոր ապացոյցները զոր Հայ ցեղը՝ անցեալին ու ներկային մէջ՝ տուած է, հաւաքաբար ու սնհատօրէն, Դիւցազնական արարքի մը կամ մտաւորական գլուխ-գործոցի մը հանգէպ՝ ամէն զրպարտութիւն, ամէն վարանաչութիւն կը լուէ : Դուք կը կարծէք որ Հայը գժճճ է, անհոգի՞, գոհի՞կ ցեղ է, ու եւ գեղեցկութիւնէ զուրկ . ահա՛, պարոններ, ինչ որ այդ ազգը ըրած է, ինչ որ արտադրած է : Այն զուելի տէր պարները զոր օտարները մեր մէջ կը նկատեն եւ զոր ամբողջ ազգին իբր ընտրող ներկայացուցիչներ կը համարին, սահրճճճ նոյնքան եւ աւելի զազի՞ր կը գտնուին Յրանաայի, Անգլիոյ, Գերմանիոյ, բոլոր մեծ երկիրներուն մէջ, բայց ոչ ոք կը համարձակի Յրանաային, Անգլիային, կամ Գերմանացին այդ տիպարներուն վրայէն դատել, որովհետեւ ամէն ոք դիտէ թէ այդ ազգերը արտադրած են Բոնիշլլ, Հիւլս, Փասթիօր, Գլուս Պերնար, Ժան ա'Ալք, Լաֆայէթ, Շեքսպիր, Կեօթէ, եւն :

Մենք չենք եղած մեծ ուղի մը, բայց չենք ալ՝ վերջապէս՝ այն գնչուներու ու վախառուներու ջուկը զոր կ'ուզեն մեր մէջ տեսնել մեզ չճանչցողները : Մեր պատմութիւնը ունի իր եղբակն ալիքուփ ամբողջութեանը մէջ՝ մէկէ աւելի վեհ էջեր, եւ մեր մտաւորական զօրութիւնը ինքզինքը ապացուցած է քանի մը գեղեցիկ արտադրութեանց մէջ, որոնք, որքան ալ սակաւաթիւ ու սահմանափակ, Գեղեցկութիւն կը պարտենակեն, եւ ինքնուրոյն Գեղեցկութիւն մը : Ուրեմն մենք իրաւունք ունինք մարդկային Պանթէոնին մէջ մեր անկիւնն ունենալու, փոքրիկ բայց պատուաւոր անկիւն : Ու մեր պարտքն է այդ մեր իրաւունքը ճանչցնել քաղաքակիրթ աշխարհին : Ձեռք կրնար սպասել որ օտարները քան մեր անցիակը ուսումնասիրելու կան գիտուններ որ կ'ընեն այդ բանը, ու մերթի՛ Հայցոմէ աւելի լաւ . բայց գիտուններուն գործը՝ ինչպէս զիտել տուի արդէն՝ կը մնայ միշտ գիտուններու շրջանին մէջ. մեր զրազխանքուն, բանասէրներուն, գործիչներուն պարտքն է կատարել այդ գործը . փոքր ազգերը իրենք իսկ պէտք է ճանչցնեն օտարին ինչ որ ունին արժանիք . Իպսէն իսկ Յրանաային ճանչցողը սկանտինավ մը եղաւ, կ'ոմ փրկողը :

Պէտք է տեղեկարկան պատմութեան մէջ
 Հայ ցեղին դերը նշանակուի : Պէտք է Ներսիս-
 պապիքը բմբռնեն Վարդանանց-Վահանեանց պայ-
 քաբին խնդրան գեղեցկութիւնը եւ համայնար-
 հային մեծ նշանակութիւնը : պէտք է ըմբռնեն
 հոյակապութիւնը այն տարօրինակ հրաշքին զոր
 ԺԲ. դարուն հայ ցեղը կատարեց՝ բիւզանդեան
 ծովին ու մահմետական ովկիանոսին ամէն կողմէ
 խուժող կոհակներուն դէմ՝ իր բուն հայրենիքէն
 դուրս՝ Ռուբինեանց արի տունը կանգնելով :
 պէտք է զիտնան որ մենք Լեւոն Բ. մը ունե-
 ցած ենք, որ աշխարհիս ամենէն քաջ, ամենէն
 իմաստուն եւ ամենէն ազնիւ թագաւորներէն
 մին է եղած ու Ֆրէտէրիք Պարպուսի մը երախ-
 տագիտութեանն արժանացած : պէտք է ճանչ-
 նան նաեւ այն բոլոր հերոսական դէմքերը զոր
 հայ ցեղը արտադրեց այս վերջին 10-15 տար-
 ւան պայքարին մէջ. մեր յեղափոխական կու-
 սակցութեանց պարտականութիւնն է հայկական
 դատին համար ամենէն անբերեւակալի չարա-
 բանքներն յանձն առնող, արտակարգ յանդգ-
 նութեան պագոյցները ցոյց տուող մեր ժամա-
 նակակից Վարդանեանքուն մանրամասն կենսագ-
 րութիւնը երոպական լեզուներով շարադրուած՝
 հազարաւոր օրինակներով ցրուել եւ քաղական
 հասարակութեանց մէջ (որովհետեւ Ներսիս
 Հայ ու « Գարդ » հոմանիշ կը նկատէ դժբաղ-
 դարար, եւ չի գիտեր անհամարելու կամ խուժ-
 բերու ցոյց տուած անսովոր արուածիւնը որ կըլ-
 նայ չըմեղացնել անգէն զանգուածին ոչխա-
 րակերպ կոտորումը) :

Պէտք է մարդկային Արուեստի ու Գրական-
 նութեան Տաճարին մէջ Հայուն խորանը կանգնի
 եւ իր յարգանքի իրաւունքն ստանայ : Պէտք է
 Պոլսի այցելող ճամբորդը մը գիտնայ թէ Վոս-
 փորի փականց վրայ իր զմայլուն գրաւող պա-
 լատները հայ հանճարի արդիւնքն են : Գովկա-
 սէն անցնող ո եւ է ուղեւոր պէտք է գիտնայ
 թէ Անի մը կայ հոն, եւ անհրաժեշտ նկատէ
 երթալ երկվազածօրէն այցելել մեր մեծ քաղա-
 քին վեհաշուք աւերակներէն : Այն ստան Հայը
 պիտի յարգուի, եւ Ֆրէդրիքը երբեք պիտի
 չիորոշուին կարուկ վճիռներով մեր ցեղը մը ու-
 տելու :

Ու պէտք է նաեւ որ այս ամենն ընելով
 հանդերձ, ուշադրութիւն դարձնենք մեզի դէմ

եղած ըննադատութեանց իրաւացի կէտերուն
 վրայ, եւ ջանանք արագօրէն մեր իրական թե-
 քութիւնները : 7-8 տարի առաջ, Անգլիասե-
 ցութիւնը շատ տարածուած էր, եւ բոռն ձե-
 ւով, Ներսիսի գրեթէ լոյրը ազգերուն մէջ :
 անգլիական մամնայուրջ օրկանները հարց դրին
 շատ ազնուօրէն թէ արդեօք այդ առեւութիւնն
 որդարացնող պատճառներ չե՞ն տուած Անգլիա-
 ցիք, թէ իրենց ծայրայեղ եսականութիւնը,
 յափշտակիչ ոգին, ամենուն գործը խանգարե-
 լով, ամենի իրար ձգելով միշտ իրենց գործը յա-
 ուաջ քշելու սխտեմը առեւութեան արժանի
 չե՞ն կացուցաներ Անգլիացիք : Էստուարդ Թա-
 դաւորը բմբռնեց ինչ որ կար ճիշդ Անգլիոյ դէմ
 ուղղուած բննադատութեանց մէջ, գիտցաւ զը-
 դացի ազգերուն ընել զիջումներ զոր կարելի էր
 եւ պէտք էր ընել, եւ այսօր, ամբողջ Ներսի-
 սայի — բաց ի Գերմանիայէն, — խանդավառ
 համակրութիւնովը պաշարուած է Անգլիան :
 Մենք ալ պէտք է ճանչնանք մեր պակասու-
 թիւնները, որոնք քիչ չեն, ու պզտիկ չեն,
 եւ պէտք է ուղղենք զանոնք :

Մեր թերութիւններէն լուացուելու ամե-
 նէն հզօրապէս նպաստող միջոցը՝ ազատութեան
 ստացումն է անշուշտ, որովհետեւ մեր թերու-
 թիւնները գրեթէ բոլորն ալ՝ ինչպէս նկատեցի՝
 ստրկութեան արդիւնք են : Բայց սպասելով որ
 այդ ցանկալի օրը հասնի եւ անոր ծագումը
 փութացնելու համար անհրաժեշտ եղած բոլոր
 ճիշդ ընելով հանգրձմ, ճշմարտապէս « եւրո-
 պացած », գիտակից ու պարտաճանաչ ուսուցիչ-
 ներ, առողջ եւ ազնիւ գրականութիւն մը,
 լուրջ ու շինիչ մամուլ մը՝ այժմէն իսկ կրնան
 մեծ նպաստ մը բերագրել մեր թերութիւնները :
 ԺԲ. դարուն մէջ՝ դարողը, գրականութիւնը եւ
 մամուլը մեծ արդիւնք տուած եւ արդէն զգալի
 բարեփոխութիւն յառաջ բերած են Հայոց բար-
 քերուն ու նկարագրին մէջ : այդ կենսական
 գործը պէտք է շարունակել, ու հետզհետէ աւ-
 ւելի զիսակից ու զօրեղ կերպով : « Հայկական
 Միութիւնները » շատ բան ունին ընելու այդ
 ուղղութեամբ :

Ա. 20 ՊԱՆԵԱՆ

